

İSLAM VE MEDENİYET SERİSİ: 2

İHYÂ

II. Cilt

Editörler:

Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK

Doç. Dr. Zeynep SAĞIR

Arş. Gör. Muhammed DOĞAN

İhyâ II. Cilt
İslam ve Medeniyet Serisi: 2

Editörler:

Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK
Doç. Dr. Zeynep SAĞIR
Arş. Gör. Muhammed DOĞAN

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

Bu kitapta yer alan bölümlerin ilmî ve fikrî muhtevası ile dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI

Yayın No: 279

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-605-351-564-7

Kapak Tasarım: **DizGiMIZANPAJ.COM**

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**
meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:

Bulut Dijital Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.
Musalla Bağları Mh. İnciköy Sk. No: 1/A
Selçuklu/KONYA
Sertifika No: 48120

Aralık 2022 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları

Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE İHYANIN TEMELLENDİRİLMESİ PROBLEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ/Türkiye
hyildirim@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4920-4501

Dr. Öğr. Üyesi Esra GÜLENGÜL

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ/Türkiye
egulengul@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2933-6312

Giriş

Sözlükte “hayat vermek, canlandırmak, yenilemek”¹ anlamına gelen *ihya*, Kur’an-ı Kerim’de ölümün zıddı olarak yeniden diriltmeyi (hayat vermeyi) ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Hayat verme, ölümden sonra diriltilmek şeklinde olabileceği² gibi yağmurdan sonra kuru/ölü toprağın yeşertilerek³ verimli hale getirilmesi şeklinde de olabilir. Hadislerde *ihya* kavramına bakıldığında, bu kavramın Kur’an-ı Kerim’deki kullanımının⁴ yanı sıra unutulmuş veya kaybolmuş bir hükmün yeniden uygulanması manasında da kullanıldığı⁵ görülmektedir.

¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri, “hyy”, *es-Sıhah tacü’l-luga ve sıhahi’l-Arabiyye*, thk. Muhammed Muhammed Tamir (Kahire: Daru’l-Hadis, 1430/2009), 300.

² el-Bakara 2/28; el-Ankebut 20/63.

³ el-Bakara 2/264; el-Hac 17/66.

⁴ Malik b. Enes, *el-Muvatta* (Beirut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 1406/1985), 743-744.

⁵ Ebu’l-Hüseyn Müslim en-Nisabûrî, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdu’l-Bâkî (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), “Hudûd”, 6. Hadis, zina eden iki Yahudi’ye uygulanacak recm cezası ile ilgili olaya binaen varit olmuştur. Buna göre Medine Sözleşmesi imzalandıktan sonra Yahudilerin önde gelenlerinden iki kişi hakkında zina suçu sabit olmuş, ancak onlara recm cezası uygulanmaması amacıyla devlet başkanı olarak Hz. Peygamber’in hükmüne başvurulmuştur. Hz. Peygamber ile hüküm için ona gelen Yahudi grup arasında geçen görüşmede, Hz. Peygamber onların lideri İbn Suryâ’ya dönerek zina suçunun Tevrat’ta recm ile cezalandırılması gerektiğini bilip bilmediğini sormuştur. İbn Suryâ’nın Tevrat’ta recmin emredildiğini tasdik etmesi üzerine, Hz. Peygamber “إِنِّي أَوَّلُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَكَ إِذَا أَمَاتُوهُ” / Allah’ım! Ben, Sen’in emrinden olup (Yahudilerin) yok ettikleri bir sünneti (recmi) *ihya* eden ilk kişiyim.” diyerek karşılık ver-

İhya olarak bilinen olgu, *tecdid* ve *ıslah* kavramlarıyla benzer anlamları ifade etmektedir. Tecdîd, bir işi ya da bir şeyi ciddiyetle ve bir yöntemle yeniden ve aslına uygun biçimde yenileme faaliyetini ifade eder. Tecdidî gerçekleştiren kimseye müceddid denir. İhyâ kelimesi tecdid ile benzer anlamda kullanılmakla birlikte yaygınlık kazanmamıştır.⁶ İhya yerine tecdid kavramının ağırlıklı olarak tercih edilmesinin, tecdid/müceddid hadisi olarak bilinen Hz. Peygamber'e nispetle aktarılan rivayette⁷ geçen “مَنْ يُجِدِّدْ” şeklindeki ibareden kaynaklandığı düşünülebilir.

İhya kavramı, Batı düşüncesinde ifadesini bulan ve bazı unsurların çıkartılması veya eklenmesi şeklinde değişiklik yapmak suretiyle dini yeniden tanımlama anlamında kullanılan *reform* kavramından farklı bir içeriğe sahiptir.⁸ *İhya*, dinin kendisinde değil aksine gerek bireyin gerekse toplumun din ile arasında zayıflayan ilişkinin güçlü bir şekilde yeniden kurulması anlamını taşır. Dahası dini geleneğin zamanla içeriğini kaybederek taklitçi bir ruhun hâkimiyet kazanması sonucu ihya; din ile zayıflayan ilişkinin tekrar güçlendirilmesi, dinamizm kazandırılması ve İslami değerlerin her çağda geçerli kılınmasına yönelik teşebbüsleri içine alır.⁹

İslam düşüncesinde ihya kavramı, yapısal bir unsur olarak maddî ve manevî yönden dinle hayat arasındaki irtibatı canlandırma ve güçlendirmeye yönelik faaliyetleri¹⁰ ifade etmektedir. İslam tarihi dikkate alındığında ihya fikri, ağırlıklı olarak Kur'an ve sünnete dayalı din anlayışından uzaklaşmanın sonucunda toplumda ortaya çıkan ahlaki, siyasi ve kültürel tahribatın giderilerek asıl olana döndürme veya asıl olanı yeniden canlandırma¹¹ çabası olarak da görülebilir.

miş ve zina edenler hakkında recm cezasını uygulamıştır. Bu olay üzerine Maide suresi 41. ayet nazil olmuş ve ayette Yahudilerden küfür üzere olanların Allah tarafından konulan sözleri (hükümleri) vazedildikleri yerlerden çıkararak tahrif ettikleri belirtilmiştir. Bkz. Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şahhate (Beyrut: Daru İhyai't-Turas, 1423), 1/476-477.

⁶ Tahsin Görgün, “Tecdîd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/234.

⁷ Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistani, *Sünenü Ebi Davud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Melamih”, 36.

⁸ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1993), 192-193; M. Reşit Rıza el-Hüseynî, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, çev. Ahmet Hamdi Akseki, sad. Hayrettin Karaman (Ankara: DİB Yayınları, 1974), 23, 14 nolu dipnot.

⁹ Görgün, “Tecdîd”, 40/234.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Kavak, *Siyasi Tecdid ve Osmanlılar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 17-18.

¹¹ Görgün, “Tecdîd”, 40/234.

Bu çalışma, temelde ihya, tecdid veya ıslah gibi kavramlarla ifade edilen dinde ihya faaliyetinin rasyonel şekilde temellendirilmesi üzerine teorik bir çerçeve oluşturmayı hedeflemektedir. Dinde ihyaya ihtiyaç olup olmadığının tespiti, bu açıdan büyük önem arz etmektedir. Bu durum aynı zamanda dinde ihyanın imkânının, meşruiyetinin, sınırlarının ve kurumsallığının tartışılmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla çalışmada ihyanın temellendirilmesi bağlamında bu hususlar tartışılacaktır.

1. İhyaya Duyulan İhtiyaç

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Raşit halifeler dönemiyle birlikte İslam'ın hızlı bir şekilde geniş coğrafyalara yayılması sonucu birbirinden farklı kültür, toplum ve bilim çevreleri bir araya gelerek kaynaştı. Müslümanların farklı din, dil ve kültürlere mensup milletlerle karışması, onlardan birçoklarının İslam'a girip Kur'an'ı öğrenme gayretleri içinde olmaları, dilde telaffuz ve anlam kaymalarına neden oldu. Bu durum Kur'an-ı Kerim'in hem lafzen hem de anlam bakımından korunmasıyla ilgili önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu sebeple alimler ilk olarak dil problemi üzerine yoğunlaştılar.¹² Kur'an'ın dili olan Arapçanın telaffuzu, i'rabı, tefsiri gibi hususlara yöneldiler. Arapça kelimelerin lügat manalarının yanında Kur'an ve sünnet ekseninde kazandıkları ıstılah manalarının tespitine çalıştılar.¹³ Amaçları İslam'ın temel kaynaklarını hem lafzen hem de anlam bakımından teminat altına almaktı. Böylece Müslümanlar önce anlayacak sonra da anlatabileceklerdi. Dönemin ihtiyaçları göz önüne alındığında, dil ve gramer üzerine yapılan bu çalışmalar bir nevi ihya faaliyeti idi.

Buradan hareketle denilebilir ki, din kurucularından sonra dini metinlerin anlaşılmasında karşılan ilk problem dil meselesidir. Bu mesele, dini metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasını doğrudan etkileyen bir konudur. Çünkü dildeki her bir kavramın anlam katmanları vardır. Bu katmanların ortaya çıkarılması tamamlanmış bir süreci değil, süregiden bir devamlığı ortaya koyar. İslam alimlerinin nassları anlama ve yorumlama çabaları da bu sürecin bir uzantısı olarak görülebilir.

İslam dünyasında ilerleyen süreçte dinin anlaşılması problemi, dini ilimlerin teşekkül ve gelişimiyle birlikte çok boyutlu bir aşamaya geçtiği görül-

¹² Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (İbn Nedim), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Daru'l-Marife, 1417/1997), 61-63, 91.

¹³ Ali Bulut, *Filolojik Tefsir* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 14, 16, 24.

mektedir. Özellikle bu süreçte dinin özünden kaynaklanmayan bidat ve hu- rafe şeklindeki uygulamalar zamanla Müslümanların dini yaşantısında tah- ribatların tezahür etmesine sebep olmuştur. Daha çok itikadi ve ameli alan- da ortaya çıkan problemlerin çözümüne yönelik alimlerin çabaları, dinin anlaşılması noktasında sistematikleşmeyi beraberinde getirmiştir. Dini ilim- lerin kurumsal bir yapıya büründürülmesi de bu anlamda bir ihya faaliyeti hüviyetini taşımaktadır.

Kurumsal hale gelen sistemlerin pratik hayata geçirilmesi noktasında bazen bütünlük gözden kaçırılabilen ve gerekli niteliğe haiz olmayan kişiler vesilesiyle bu tavır genele yayılabilmektedir. Nitekim İslam toplu- munda da yaygın hale gelen bu tarz olumsuzlukları fark eden alimler, ken- dilerince tespit ettikleri sorunların giderilmesine yönelik çözüm arayışına girmişlerdir. Bu çerçevede ön plana çıkan şahsiyetlerden biri olarak İmam Gazzâlî'yi zikretmek gerekir. Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din* adlı eserinin mu- kaddimesinde alim kisvesi altındaki kişilerin toplumda etkili olması sonu- cunda dinde samimiyetin kaybolduğunu, maneviyatın bozulduğunu, daha- sı bozulmanın genele yayıldığını belirtmiştir. Tespit ettiği bu ve benzeri hu- suslar, onu böylesi bir eseri yazmaya sevk etmiştir.¹⁴ Onun bu çalışmasını klasik dönem ihya tasavvurunun en bilinen örneği olarak ifade etmek mümkündür.

2. İhyanın İmkânı

İhya bağlamında tartışılması gereken diğer bir husus, ihyanın imkânı meselesidir. Hz. Âdem (a.s) ile başlayan ve Hz. Muhammed (s.a.s) ile sona eren ilahi dinin belirli dönemlerde akamete uğraması sonucu tevhid inancı- nın unutulduğu, kaybolduğu dönemler olagelmıştır. Allah-u Teâlâ, bu dö- nemlerde peygamberleri vasıtasıyla yeryüzünde unutilan hak dini yeniden ihya ederek canlandırmıştır. İslamiyet de bu anlamda bir ihya olarak kabul edilebilir. Hz. Peygamber ile birlikte vahyin tamamlanmış olması, ihya faa- liyetinin artık Müslümanların sorumluluğuna bırakıldığı anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle tevhide dayalı dinlerin ihyası peygamberlerin eliyle ger- çekleşirken, dinin kendi iç sahasındaki ihya faaliyetleri peygamberlerin ve- fatından sonra inanları eliyle gerçekleşir. İnananların üzerine yüklenen bu sorumluluk ise ihyanın imkanına zemin oluşturan en önemli gerektir.

¹⁴ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din* (Beyrut: Daru'l-Marife), 1/1-2.

Tarihsel süreç içerisindeki gelişim, değişim ve dönüşümler göstermektedir ki, kurumsal hale gelen sistemlerin zamanla yenilenmesi kaçınılmaz hale gelir. Çünkü tek boyutlu bir anlama faaliyeti, toplumlumun tüm zamanlarda sonsuza değin ihtiyaçlarına cevap veremeyebilir. Bu durum, toplumu yeni çözüm yolları arayışına sevk eder. Çözümüne yönelik tüm çabalar, ihyanın imkanını ortaya koyan bir diğer gerektir.

3. İhyanın Meşruiyeti

İhyanın meşruiyeti ile ilgili iç ve dış etkenlerden bahsetmek mümkündür.

3.1. İç Etkenler (Dini Meşruiyet)

İç etkenler mahiyetinde Kur'an ve Hz. Peygamberin sünneti, ihyanın meşruiyeti için temel referansları oluşturur. Bu bağlamda Kur'an'da yer alan "iyiliği (ma'ruf) emretme ve kötülükten (münker) alıkoyma" ilkesi¹⁵ üzerinde durulması gerekir. Ayette geçen *ma'ruf* ve *münker* kavramları dini yaşantının ihyası anlamında iki önemli kavram çifti olarak öne çıkmaktadır. Cahiliye döneminde kabile gelenekleri açısından uygun olan eylemler ma'ruf, uygun olmayanlar münker görülmüştür. Aynı anlayış İslami dönemde de devam etmiş, dinen meşru olan her türlü söz ve fiiller ma'ruf, meşru olmayanlar ise münker kabul edilmiştir. Ma'ruf ve münkerin tespitinde özellikle akıl ve şer'i ölçüler esas alınmıştır. Din ile toplum arasındaki bağın güçlendirilmesinde, faziletli bir toplumun oluşturulması ve sürdürülmesi çerçevesinde yürütülen faaliyetler, emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker şeklinde formüle edilmiştir. İslam alimleri bu faaliyetin farz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.¹⁶

Sünnette ihyanın meşruiyeti kapsamında tecdid hadisi olarak bilinen "her asırda (dini) tecdid/ihya edecek insan(lar)ın çıkacağı"na dair rivayet¹⁷ zikredilebilir. Müslüman toplumların çeşitli dönemlerde karşılaştıkları kriz ve buhranlara bağlı olarak tecdid hadisi gündeme gelmiş ve modernleşme süreciyle birlikte popülerite kazanmıştır. Hadis, bidatlerin ortaya çıkması nedeniyle ana çerçevesini Kitab ve sünnetin belirlediği sahih dini yaşamdaki bozulmaların giderilmesi ve böylece dinin toplumda ihya edilmesi şek-

¹⁵ Ali İmran 3/103, 110.

¹⁶ Mustafa Çağrırcı, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/138. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din*, 2/307-317.

¹⁷ "إِنَّ اللَّهَ يُبْعَثُ لِهَيْدِهِ الْأُمَّةَ عَلَى رَأْسِ كُلِّ جَانَّةٍ سَنَةً مِّنْ يُخَيِّدُ لَهَا دِينَهَا" bkz. Ebu Davud, "Melamih", 36.

linde yorumlanmıştır.¹⁸ Her ne kadar modern dönemde bu hadis daha fazla ön plana çıkarılmış olsa da İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde alimlerin gayretleriyle bu tarz faaliyetler yürütülmüştür.¹⁹ Bu minvalde Hz. Peygamber'in kendisinden sonra unutulmuş veya kaybolan bir sünnetini ihya edenlerin ecir kazanacağı şeklindeki rivayeti de dikkate değerdir.²⁰ Hadisin devamında sünnetin ihyasına mukabil, bidat ihdas edenlerin sorumluluk alacağı ifade edilmiştir. Bu da göstermektedir ki, ihya bidatin aksi yönünde bir tavırdır. Her iki hadis birlikte düşünüldüğünde ihyanın belirli dönemlere hasredilemeyeceği ve genele şamil bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Dış Etkenler

Dış etkenler sadedinde dinin anlaşılması, yorumlanması ve uygulanmasında siyasi, coğrafi, kültürel farklılıklar, dünya genelinde ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin getirdiği tehdit algısı, ihya çabalarını tetikleyen unsurlar olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda İslam dünyasına yönelik sömürge faaliyetleri ve işgal girişimleri, devamında Fransız ihtilali ve sanayi devriminin doğurduğu sonuçlar, Müslümanların geri kalmışlığını daha etkili bir şekilde hissettirmiştir. Geri kalmışlığı aşabilmek, modernleşmek ve yeni çağa ayak uydurabilmek adına çeşitli ihya teşebbüslerinde bulunulmuştur.²¹

İslam toplumunu o güne kadar taşıyan geleneksel usul ve yöntemlerin artık amacı gerçekleştirmekten uzak kaldığı ve hedeflenen sonuca götüremediği fikri, belirli çevrelerde ihyanın gerekli olduğu iddiasını daha da kuvvetlendirmiştir. Gazzali sonrası dönemde içtihat kapısının kapandığına dair yaygın kanaatin kırılarak her dönemde içtihadın yapılabileceği iddiası,²² ihyanın meşruiyeti için bir zemin oluşturmuştur. Böylece İslam dünya-

¹⁸ Özgür Kavak, *Siyasi Tecdid ve Osmanlılar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 17.

¹⁹ Metin Ertürk, "Tecdid Hadisinin Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi", *Journal Islamic of Research* 10/1-4 (1997), 125.

²⁰ "مَنْ أَحْيَا سُنَّةً مِنْ سُنَّتِي قَدْ أَمِيتَتْ بَعْدِي فَإِنَّ لَهُ مِنْ الْأَجْرِ" bkz. Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *Sünenü Tirmizi*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve dğr. (Mısır: Matabaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1395/1975), "İlim", 16; İbn Mace Ebu Abdullah el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mace*, thk. Muhammed Fuad Abdubaki (bsy: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî), "Mukaddime", 15.

²¹ Modern Dönem ihya hareketleri için bkz. John Obert Voll, "Tecdid ve İslahın Temelleri: 18. ve 19. Yüzyıllarda İslami Hareketler", çev. Büşra Kaya, *Batı Gözüyle Tecdid*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 39-50; Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 17-18, 99-100.

²² Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İ. Kafi Dönmez (Ankara: TDV yayınları, 2006), 442.

sının içinde bulunduğu durumdan kurtularak modern dünyaya uyum sağlayabileceği ümidiyle yeni çözüm arayışları gündeme gelmiş, bu anlamda ihya hareketlerine girişilmiştir.²³

Modern dönemde özellikle Batının etkisiyle İslam dünyasında ortaya çıkan değişim ihtiyacına yönelik söylemlerin artması sonucunda ihyanın gerekliliğine dair ıslah projeleri başlatılmıştır.²⁴ Bu projelerde İslam dünyasındaki taklitçiliğe karşı tepki, içtihat kapısının kapanmadığına dair iddialar,²⁵ yeni usul arayışları, modernliğin yakalanması adına İslam toplumunu dönüştürme çabaları gibi hususlar, ihya faaliyetlerinin meşruiyeti için dış etmenler olarak sıralanabilir.

4. İhyanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

İslam şeriatı itikadi, ameli ve ahlaki hükümler üzerine kuruludur. Müslümanların dini yaşantısının düzenlenmesinde direkt etkisi olması bakımından ameli hükümlere taalluk eden saha oldukça geniştir. Bu sahada ihyanın sınırlılıklarını belirlerken ameli hükümlerin taabbudi ve içtihadi şeklindeki ayrımı önemlidir. Zira dinde varlığı kesin olarak bilinen, dinin asılları sayılan ya da tamamen sınırları nass ve icma ile sabit olan hususlarda yeniden bir içtihatla bulunulamaz.²⁶ Taabbudi olarak ifade edilen bu alan aynı zamanda ihyaya kapalı olan alandır. İhya, içtihadta açık olan hususlarda söz konusu olabilir. Buradan hareketle ihyanın ameli açıdan içtihadi sahayla sınırlandırılabilceği sonucu çıkmaktadır.

Her din, kendi varlığını dayandırdığı belirli temel ilkeler üzerine bina edilmiştir. Bu ilkeler ihya faaliyeti kapsamına giremez. Eğer gireceği var sayılırsa bu kendi kendini inkâr ile sonuçlanabilir. Çünkü kendi varlığını korumak asıl olduğundan, hiçbir sistem kendini yok etmeyi amaç edinemez. Bu da ihyanın, dini ortadan kaldırma çabası ya da yeni bir din ihdas etme anlamı taşımadığını göstermesi bakımından önemlidir.

İhyanın sınırlarının nereye kadar olabileceğini veya hangi alanları kapsayacağını belli oranda tespit etmek mümkün olsa da kimlerin ihya faaliyeti

²³ Reşit Rıza, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, 192 vd.

²⁴ İhya projeleri için bkz. Reşit Rıza, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*; Hayrettin Karaman, "Hasan el-Benna'nın Medeniyet ve Tecdid Projesinin Esasları", *Hasan el-Bennâ ve Müslüman Kardeşler Uluslararası Sempozyumu*, 5-6 Mayıs 2012, 275-286.

²⁵ Rudolph Peters, "18. ve 19. Yüzyıllarda İctihad ve Taklid", çev. Özgür Kavak, *Batı Gözüyle Tecdid*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 75-88.

²⁶ Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 77-79.

yapabileceği, belki de ihya ile ilgili çözülmesi en zor konudur denebilir. İhyayı yapacak kişi ya da kişilerde aranan kriterlerin katı tutulması bu faaliyeti sadece belli bir sınıfa hasredebilir. Bununla birlikte kriterlerin esnek tutulması, ihya faaliyetini bilinçsizce ve gelişigüzel müdahalelere açık hale getirebilir. Orta yol bulmak oldukça zor görünüyorsa da makul ve tatmin edici bir yol yine de mümkün olabilir.

Dini sahada kimlerin ihya yapabileceğiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken ilk husus, bu kişilerin yeterli bilgi ve donanımına sahip olmaları gerektiğidir.²⁷ Tevhidin ihyası olarak kabul ettiğimiz son din İslam ile vahiy sona ermiş ve Hz. Peygamber Risalet vazifesini tamamlamıştır. Kendisinden sonrası için “*Alimler peygamberlerin varisleridir*”²⁸ mealindeki hadisinde de işaret ettiği gibi Hz. Peygamber, Müslümanların dini hayatının düzenlenmesinde görevi alimlere bırakmıştır. Hadiste geçen alimler ile din alimlerine atf yapıldığı açıktır. Bu da göstermektedir ki, peygamberlerden sonra din konusunda söz söyleme yetkisi birinci derecede alimlerin uhdesindedir.²⁹ Bu uhdede kapsamında alimler, dini ilimlerin gelişiminde sahip oldukları yetkinin yanı sıra farklı alanlardan gelebilecek her türlü veriyi dinin ana ilkeleri çerçevesinde inceleme ve değerlendirme yetkisine de sahip olmalıydılar. Daha açık ifade etmek gerekirse, alimler ihya sürecinde her türlü veriyi inceleme, değerlendirme ve kullanmada karar merciidirler. Onlar bu yetkiyi aynı zamanda emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker vazifesini gerçekleştirme adına kullanırlar. Çünkü alimler Allah'tan en çok korkan³⁰ ve ilimde derinleşen³¹ (rusuh sahibi) kimselerdir. O halde dinde ihyanın sona erdiği ancak dini hayatın düzenlenmesinde ihyanın ehil kişiler (alimler) eliyle kıyamete kadar devam edeceği söylenebilir.

İhya faaliyetini yürütecek kişilerin birinci derecede alimler olması gerektiği tespitinin akabinde, bu alimlerin taşımaları gereken niteliklere değinmek uygun olacaktır. İhyaya en çok ihtiyaç duyulan ameli saha göz önünde

²⁷ Karaman, “Hasan el-Benna'nın Medeniyet ve Tecdid Projesinin Esasları”, 285.

²⁸ “إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ” bkz. Ebu Davud, “İlim”, 24; Tirmizi, “İlim”, 39.

²⁹ Müceddidde aranan nitelikler için bkz. Muhammed b. Muhammed Murtaza ez-Zebidi, *İthafu's-sade el-müteyakkin bi şerhi İhyai Ulumi'd-Din* (Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 1414/1994), 1/26.

³⁰ Bkz. el-Fatır, 22/28. “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” / *Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar.*”

³¹ Ali İmran, 3/7.

bulundurulacak olursa, ihya faaliyeti yapacak kişinin tabii olarak içtihat yeterliliğine sahip olması beklenir. İctihat ehliyetinin şartları kendi içerisinde objektif ve subjektif kriterler şeklinde tasnif edebilir. Buna göre objektif kriterler bağlamında kaynak ve yöntem bilgisi olarak Kitab, sünnet, icma, kıyas ve Arapça bilmek gibi şartlar sıralanabilir. Subjektif kriterler bağlamında ise adalet, hakkaniyet, yüksek zekâ ve temiz tabiata sahip olma gibi nitelikler zikredilebilir.³²

Tarihsel süreç içerisinde toplumda dini, tarihi, siyasi ve kültürel süreçlerle tetiklemeyle dinde ihya faaliyetlerinin daha belirgin ve yoğun hissedildiği dönemlere rastlanabilmektedir. Hatta ivedi çözüm bulma ihtiyacı ihya faaliyetlerine yönelimin daha da arttığını göstermektedir. Ancak böylesi dönemlerde hızlı ve ani değişimler toplumlarda savrulma, ön yargı ve tepkilere yol açması bakımından birtakım riskleri içinde barındırır. Böylesi durumların çok iyi yönetilmesi ihya faaliyetinin amacına ulaşması bakımından önemlidir. Bu minvalde ifade edilecek ilk husus özensiz bir şekilde yürütülen ihya çabalarının savrulmalara yol açması, din ile irtibatı güçlendirmek yerine bir kopuşa evrilme ihtimalini içinde barındırmasıdır. İkinci bir husus ihya faaliyetlerinin dayatmaya dönüşmesi gibi durumlarda bir takım ön yargı veya tepkilere yol açması ihtimalidir. Bu gibi durumlar kargaşa ve kriz dönemlerinde keskinleşerek siyasi ve ideolojik çatışmalara kadar gidebilmektedir.

5. İhyanın Kurumsallığı Meselesi

İhya ile ilgili belirtilmesi gereken hususlardan bir diğeri, kurumsal bir ihyadan bahsedilip bahsedilemeyeceği meselesidir. Bu meselede İslami ilimlerin sistematikleşme süreçlerine ve modern dönemde ileri sürülen çeşitli ihya projelerine değinmek uygun olacaktır.

Kelam, fıkıh, hadis başta olmak üzere bütün İslami ilimlerin teşekkül ve gelişim süreçleri, nispeten sistematik ve kurumsal bir yapı arz eder. Ancak bu süreçler doğrudan ihya amaçlı yürütülmüş faaliyetler olarak nitelendirilemez. Bilakis bu faaliyetler her ilim dalının kendi doğal süreci içinde yaşadığı sistematikleşme süreçlerini ifade etmektedir. Bu faaliyetlerin yapılmasının başlıca amacı ve gerekçesi, ihya faaliyetinin bizzat kendisi değildir. Daha sonraki dönemlerde başkalarının kanaatleri neticesinde bu faaliyetler

³² Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 324-330.

birer ihya olarak adlandırılmıştır.³³ Bu aşamada Gazzalî'nin *İhyau Ulumi'd-Din* adlı eseri istisnai bir örnek oluşturur. Eserin isminden anlaşılacağı üzere Gazzalî, eser yazma girişimini bizzat ihya faaliyeti olarak tanımlamıştır.³⁴

Alimlerin yürüttükleri ilmi faaliyetleri, kurumsallıktan ziyade umuma yönelik bireysel çalışmalar olarak kabul etmek daha makul görünmektedir. Modern dönem ve sonrasında da benzer bireysel çabaların entelektüel düzeyde devam ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Reşit Rıza³⁵, Hasan el-Bennâ³⁶ ve Fazlurrahman³⁷ örneklerinde olduğu gibi geliştirilen ihya projelerine³⁸ gelince, bu dönemde bizzat ihyanın kurumsallaşmasına yönelik çabalara rastlanılsa da resmi ve kamusal boyut kazanamadıkları için bu projelerin kurumsal bir ihya faaliyeti olarak tanımlanması zordur.

İslam'ın kendi bünyesinden kaynaklanan farklı anlayışlara izin veren dinamik yapısı, ihyanın kurumsallaşmasına yönelik en büyük engeli oluşturur. Zira kurumsallaşma, resmi bir bağlayıcılığı beraberinde getireceği için bir dayatma ya da tek tip bir anlayışa kayabilme riskini doğurmaktadır. İslam düşüncesinde ise Kitap, sünnet ve icma gibi kati delil ile sabit olan - taabbudi hükümlerde olduğu gibi- hususlar dışında kesin bağlayıcılıktan bahsedilemez. Bu da göstermektedir ki, İslam dininin kendi içerisinde farklı anlama, usul ve uygulamalara izin vermesi, ihya faaliyetinin üst ve bağlayıcılığı olan bir kurumsal yapı kanalıyla yürütülmesine imkân vermemektedir. Zira bu durum İslam'ın kendi dinamizmine ters düşmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Yaşadığımız çağda meydana gelen değişim ve dönüşümler, İslam dünyasında yenilenmeye duyulan ihtiyacı daha açık bir şekilde göstermektedir. Bireyin ve toplum hayatının her noktasına temas eden bütün hususlar, din ile ilişkisi bakımından değerlendirmeyi, yeniden ele almayı, dahası canlandırmayı gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla Müslüman coğrafyada var olan sorunlar gözlemlendiğinde, ihya konusunun ne kadar önemli olduğu açıkça görülebilir. Hatta denilebilir ki, bilim dünyasının bu sorunları ele alıp çö-

³³ Zebîdî, *İthafu's-sâde el-mütteyakkin bi şerhi İhyai Ulumi'd-Din*, 1/26.

³⁴ Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din*, 1/1-2.

³⁵ Bkz. Reşit Rıza, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*.

³⁶ M. Sait Özervarlı, "Reşid Rıza", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/14.

³⁷ Bkz. Fazlur Rahman, *İslam'da İhya ve Reform*, çev. Fehrullah Terkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006).

³⁸ Ayrıca bkz. Karaman, "Hasan el-Benna'nın Medeniyet ve Tecdid Projesinin Esasları", 275-286.

zümleler noktasında fikirler sunması bir ihtiyaç halini almıştır. İhyaya duyulan ihtiyaç, yeni koşullara cevap verebilmek adına tartışmasız bir şekilde ihya faaliyetlerine kapı aralamaktadır. Bu durum, ihyanın bir ihtiyaç olarak mümkün olduğunun bir göstergesidir.

İhyanın rasyonel bakımdan mümkün oluşu, beraberinde İslam'ın temel kaynaklarında ihya faaliyetinin meşru olup olmadığını gündeme gerektirmektedir. Bu anlamda Kur'an'ın emr-i bil ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesi ile Hz. Peygamberin her dönemde bir müceddin geleceğini vadetmesi ve sünneti ihya edenin sevap kazanacağını belirtmesi ihyanın rasyonel olduğu kadar dini meşruiyetini de ortaya koymaktadır.

İhyanın aklın ve dinin meşruiyet kazanması, kapsam ve sınırlılıklar açısından bu konunun değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Öncelikle, dinin hangi alanlarında ihya faaliyetinin yapılabileceği tespiti büyük önemi haizdir. Sonrasında bu faaliyeti kimlerin yürüteceği diğer önemli bir konudur. Dinin üzerine kurulduğu ana ilkeleri değiştirme anlamında bir ihyadan söz edilmez. Ancak bunların nasıl anlaşılması gerektiği hususu ile toplum yaşantısına taalluk eden içtihadî konular değerlendirmeye açıktır. Bu anlamda ise yetkin ve nitelikli alimlerin ihya sürecinde etkin rol almaları, ihya faaliyetlerinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesini sağlayacaktır.

İslam tarihinin geneline bakıldığında bireysel ve sınırlı ihya faaliyetlerinin yanı sıra bir proje şeklinde de ihya faaliyetlerine rastlanılmaktadır. Bu durum ihyanın resmi ve kamusal bir faaliyet olarak yürütüp yürütülemediğini tartışmaya açmaktadır. Ancak görülmüştür ki, İslam'ın dinamik bünyesi buna müsaade etmemektedir. Geniş bir perspektiften bakılacak olursa aslında başlangıcından günümüze bireyin ve toplumun her alanda dinle bağlantısının kurulmasına yönelik tüm anlama ve açıklama çabaları, kurumsal olmaktan ziyade genele yaygın sistematik birer ihya faaliyeti olarak görülebilir. Dahası, bu faaliyet kolektif bir ihya faaliyeti olarak da tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle her anlama ve açıklama çabasının, sürekli ve tam zamanlı bir ihya faaliyeti olarak varsayılabileceğidir. Her dönemde bazı şahsiyetler öne çıkarılmış olsa dahi, bu bakış açısının ihyayı dar çerçeveden algıladığı söylenebilir. Buna mukabil, kolektif ihya anlayışı Müslümanlar ile İslam arasında değil İslam ile tüm insanlar arasında bağ kurma ve güçlendirme, yani tüm insanlar için bir yenilenme olarak tasarlanmalıdır. Böylece İslam'ın, ilk yüzyılında olduğu gibi ihya yoluyla evrenselliğinin bir gereği olarak tüm insanlığa açılımı sağlanmalıdır.

Kollektif ihya faaliyeti, günümüzde interdisipliner çalışmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu yaklaşımın sağlayacağı avantaj sadece belirli dönemlerde, belirli saiklerle ve belirli şahıslara münhasır değil; yukarıda ifade edildiği gibi gerekli nitelikleri taşıyan tüm alimlerin ihya faaliyeti yapabilmelerine imkân vermesidir. Bu imkan sayesinde tüm bilim alanları kendi perspektiflerinden dinin bir kavramını, bir uygulamasını veya bir yöntemini değerlendirebilme şansına sahip olacaktır. İhyanın dar anlamdan çıkarılarak genele yayılması, doğal bir seyirde yenilenmenin daha dengeli ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesine zemin oluşturabilir. Böylece geniş bir süreçte yayılmış ihya faaliyeti, yavaş ama sürekli bir yenilenmeyi sağlamanın yanı sıra her ilgi duyanın üzerinde düşünebileceği ya da katkı sunabileceği, belirli şahıslara münhasır kılınmamış bir alana dönüşebilir. Mesela hiçbir saik veya gerekçe olmaksızın bir kişinin sırf entelektüel gelişim veya merakını gidermek adına anlama ve açıklama çabasının bir çıktısı dahi sınırlı düzeyde bile olsa ihya faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Bu tür çabalar en azından göz ardı edilmemelidir. Bu durum ortak aklın da etkin kullanımına imkân verir.

Son olarak kollektif ihya önerisi bağlamında İslam'ın bünyesinde ihya faaliyetine yönelik bir kurumsallaşma mümkün olmamakla birlikte çağımızdaki bilimsel gelişmelerin ışığında konuların mütalaa edildiği ulusal (Diyanet İşleri Başkanlığı gibi) ve uluslararası (İslam İşbirliği Teşkilatı gibi) resmi kurum ya da kuruluşlar içerisinde özel komisyonlar oluşturulabilir. Bu komisyonlar, ihya faaliyetinin kurumsallaşması anlamını taşımaktan ziyade, bağlayıcı olmayan tavsiye kararları üzerinden sürecin doğru ve güvenilir bir zeminde yürütülmesine hizmet edebilir.

Kaynakça

- Apaydın, Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.
- Bulut, Ali. *Filolojik Tefsir*. İstanbul: İFAV yayınları, 2022.
- Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihah tacü'l-luga ve sihahi'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed Tamir. Kahire: Daru'l-Hadis, 1430/2009.
- Çağrı, Mustafa. "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker". TDV İslam Ansiklopedisi. 11/138-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistanî. *Sünenü Ebi Davud*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ertürk, Metin. "Tecdid Hadisinin Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi". *Journal Islamic of Research* 10/1-4 (1997), 125-137.
- Fazlur Rahman. *İslam'da İhyâ ve Reform*. çev. Fehrullah Terkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyau ulumi'd-din*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Görgün, Tahsin. "Tecdid", TDV İslam Ansiklopedisi. 40/234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- İbn Mace, Ebu Abdullah el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mace*. thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. 2 Cilt. bsy: Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Daru'l-Marife, 1417/1997.
- Karaman, Hayrettin. "Hasan el-Benna'nın Medeniyet ve Tecdid Projesinin Esasları". *Hasan el-Bennâ ve Müslüman Kardeşler Uluslararası Sempozyumu*. 275-286. 5-6 Mayıs 2012.
- Kavak, Özgür. *Modern İslam Hukuk Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kavak, Özgür. *Siyasi Tecdid ve Osmanlılar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Malik b. Enes. *el-Muvatta*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şahhate. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 1423.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn en-Nisabûrî. *Sahihu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâkî. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- Özervarlı, M. Sait. "Reşid Rıza". TDV İslam Ansiklopedisi. 35/14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Peters, Rudolph. "18. ve 19. Yüzyıllarda İctihad ve Taklid". çev. Özgür Kavak. *Batı Gözüyle Tecdid*. ed. Nail Okuyucu. 75-88. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Reşit Rıza, M. el-Hüseynî. *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*. çev. Ahmet Hamdi Akseki. sad. Hayrettin Karaman. Ankara: DİB Yayınları, 1974.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. trc. İ. Kafi Dönmez. Ankara: TDV yayınları, 2006.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa. *Sünenü Tirmizi*. thk. Ahmed Muhammed Şakir ve dğr.. 5 Cilt. Mısır: Matabaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.

- Voll, John Obert. “Tecdid ve İslahın Temelleri: 18. ve 19. Yüzyıllarda İslami Hareketler”.
çev. Büşra Kaya. *Batı Gözüyle Tecdid*. ed. Nail Okuyucu. 38-50 İstanbul: Klasik Ya-
yınları, 2014.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 5. Basım,
1993.
- Zebîdi, Muhammed b. Muhammed Murtaza. *İthafu’s-sade el-müteyakkin bi şerhi İhyai
Ulumi’-d-Din*. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü’t-Tarihi’l-Arabi, 1414/1994.